

на переломі, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 134—135, ст. 163). Таке беззастережне освячення народніх розрухів, завжди справедливих на думку Грушевського, стояло і в програмі другого визначного представника народницького напрямку, Костомарова. Хто ж як не він прославляв народні бунти, включаючи й „Бунт Стеньки Разина“ де малював боротьбу московської козаччини проти держави!

Від такого уявлення народности був тільки один крок — і то цілком консеквентний — до зображення козаччини як щиро народнього репрезентанта. Порпаючись в історії козацтва, знаходили в нім історики-народники ту суспільну клясу, яка була виразником народніх змагань *par excellence*. „Козацтво... було розсадником свободи“, каже Костомаров в одному листі до Герцена (Літературно-Наукова Бібліотека ч. 33. М. Костомарів, Письмо до видавця „Колокола“ з передмовою М. Драгоманова. У Львові 1902, ст. 18). Але з деяким обмеженням. Поки козацтво йшло поруч і в руслі народніх змагань, було воно в цілості своїй, на думку народників, позитивним явищем. Що іншого, коли воно виділило з себе статечну й особливо старшинську верству з її змаганням підпорядкувати собі — в рямках власної української державности — інші елементи українського населення! Антонович — по влучному виразу М. Грушевського — стає з апольгета старшинської козацької верстви, коли вона йде за народом, її суворим критиком, коли вона в державнім будівництві України намагається покласти в його основу свої соціальні й економічні прерогативи. Для нього тепер старшина легкодушна і марнотратна, бо змарнувала великі народні сили, вложені в її руки масами. Історик-народник відвертається від цих „дуків-срібляників“, що не схотіли поділитися з масою здобутою волею; його симпатії повертаються до інших, більш демократичних представників українського народу, до відродженої демократичної козаччини Палія, до „останніх і найвірніших синів“ України, гайдамаків (М. Грушевський, З соціально-національних концепцій Антоновича, Україна 1928, т. 29, ст. 13—14). Також і Костомаров не ставився прихильно до статечного городового козацтва і старшини (Костомарів, Письмо до видавця „Колокола“, *ibid.*, ст. 21). Взагалі не бачив він в історії козацького періоду ніякого державного змагання, як це влучно зазначає проф. Дорошенко. Богдан Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Мазепа були в його очах або честолюбцями, або репрезентантами інтересів старшинства. Його ідеалом була Запорозька Січ, і її організацію вважав він за найліпше, на що спромігся український народ. (Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, ст. 103). Ще гостріше виступив в обороні народу і простого, рядового козацтва відомий дослідник історії Гетьманщини, Лазаревський.

Цікаво, що Драгоманів, не дивлячись на свій радикалізм, признає в своєму „Пропашому Часі“ вагу державно-національної традиції, знаходить і позитивне в державнім ладі Гетьман-

щини, жалкує, що наші історики демократи і хлопомани чорно на чорно і через те несправедливо змалювали історію державних українських змагань XVII—XVIII ст. (М. Драгоманів, Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876), Львів 1909, ст. 2. й д.; Д. Дорошенко, *ibid.*, ст. 138).

Молодший напрямок нашої історіографії, державницький являється нам в історичній перспективі як реакція на радикальне народництво: проти бездержавности останнього виставляє він як найвищий ідеал постулат державних інтересів України, проти демократизму аристократизм, проти возвеличення непомильного народу возвеличення окремих геніяльних одиниць, як нпр. Богдана Хмельницького й т. д. Історики-державники, як Липинський або Томашівський, беруть під свою охорону не тільки українську державність в її минулому, але й ті кляси українського народу, які були так невідисні народникам. Особливо торкається це Липинського. Все, чому поклонялися народники, негує Липинський. Оперуючи методою антитез так само як і народники, висуває і поглиблює він контрасти, які опанували життя українського народу в його історичнім розвитку, особливо козацьких часів: ліс—степ, плуг—степове добичництво, хліборобська цивілізація—кочова, уходнича анархія, статечне козацтво зі старшиною й українською шляхтою — степові козаки, низовці і маса народу, що йде за ними, — це неначе ворожі сили, світлі і темні, що надають напрям історії України козацьких часів: на одному боці стоїть все позитивне, творче, корисне; на другому — все негативне, руйницьке і шкідливе. В одному місці своєї „України на переломі“ (Відень 1920, ст. 94) каже Липинський так: „Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну ролю з українського боку грає низова, нехліборобська козащина та її права рука, анархічна „чернь“ українська і допомога татарська — доти Богдан Хмельницький репрезентував руйницьку силу степу, а польська Річ Посполита творчу хліборобську цивілізацію плуга... Щойно сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави“. Для нього живою, здоровою є хліборобська, „городова“ Україна, а засудженим на смерть низове, общинне, уходницьке і добичницьке Запорозжя (Липинський, *ibid.*, ст. 93).

Здається, і один і другий напрямок не зважили одної сутньої речі: еволюції історичного життя України козацьких часів.

Так дивлячись на справу, спробуємо показати вагу принципу еволюції на історії нашої Січі, тої Січі, до якої так виразно негативно поставилися наші історики-державники і здебільша позитивно історики-народники.

Яка була історична роля Січі в загально-українському горизонті, що значила вона для нашої державности, — ось питання, яким ми ось тут займемося.

II.

Що уявляє зі себе Запорозьська Січ в першому періоді свого існування аж до часів Богдана Хмельницького?

Треба признати, що степ і за часів київської державности, і галицько-волинського князівства, і литовсько-руської держави був чинником ворожим нашій державности. Степ був природньою стихією життя кочовиків-печенегів, половців, татар, опірною і вихідною точкою для їхніх наїздів на Україну та її руйнування. Це не змінилося і за часів козацьких: горе, якого зазнала тоді Україна від татарських нападів, добре відоме. Але разом з тим якраз в цім небезпечнім степу появився той елемент, з якого мало повстати козацтво: тут неначе прийшло до якоїсь синтези між свободолюбивою людністю України і степом, бо і для козаків степ став своєрідною сферою їхнього життя. В степу, недоступнім для ніякої контролі державної влади, „розвивалося козацтво як зайняте, тут організувалося воно в певні, правда — примітивні форми“ (Грушевський, Історія України — Руси, VII (1909), ст. 134).

В цій степовій смузі, на Дніпрових островах нижче порогів, появився з часом, дякуючи ідеї Дмитра Вишневецького, і сталий осередок, Січ. Починаючи з 70-х років XVI ст., низове козацтво зі своїм січовим осередком розвивається настільки сильно, що починає бути значною організованою і сконсолідованою силою, майже незалежною від влади. Реформи польського уряду 70—90-х рр. XVI ст., перші спроби організації козащини „на волости“ мають значіння і для Січі, бо показують дорогу, якою має йти низова, січова козащина, аби сформуватися в окрему, правно признану суспільну верству. Навіть з утворенням городової або реєстрової козащини, дуже і дуже слабенької спочатку, Січ не стає виключним репрезентантом низової, своєвільної козащини. Диференціяція козацтва на городове, статечне, хліборобське та степове, добичницьке, войовниче *par excellence* є ще зовсім незначна. Козацтво і тої і другої категорії, напівпривилейоване і непривилейоване, є ще одне, нероздільне тіло; Запорозьська Січ — спільна мати обох.

Також і в боротьбі козацтва проти татарської небезпеки, в боротьбі за ліпшу забезпеченість вже здавна оселих українських земель і відвойовання східно-українського пограниччя для культури і оселости, в якій воно з огляду на неспроможність польських державних чинників мусіло вести перед, — Січ, центральна козацької сили, грала дуже поважну ролю як опірний організаційна точка, з якої виходили рядом з урядовими й оборонні і зачіпні акції козаків проти татар і турків. Коли починаються наприкінці XVI ст. перші воєнні конфлікти між польською державою і козацтвом, Січ в силу самого свого положення являється і сховищем після бурі, після невдалої акції проти Польщі, і збірною та вихідною точкою для нового наступу, для нової революції. Ще сили козацтва, що гуртуються біля Січі, працюють

в однім напрямі, ще поділ на реєстрових і взагалі статечних і випищиків, своєвільних не набирає поважного значіння. Але вже в 20-их рр. XVII ст. спостерігаємо деяку еволюцію, яка веде до того, що городове козацтво гуртується скорше біля Києва та Терехтемирова, а непривилейоване, своєвільне орієнтується на Низ. Так і Січ — що далі, то все більше — обертається в революційне огнище, в організаційну точку для невдоволених, випищиків, своєвільних. Маємо з одного боку невелику скількість реєстровців, з другого величезні маси випищиків, яких польська влада радо вживає під час війн і викидає за борт, за правні межі напівпривилейованого козацтва, як тільки потреба дешевих вояків щезає. Таким чином і інтереси обох груп починають розходитися. Вже повстають і конфлікти поміж городовою, напівпривилейованою козащиною, якій є що тратити, і своєвільною, що готова завжди на кожне ризико. Але є й деяке співділення між двома групами, такого роду, неначе вони поділяють між собою ролі: оборонною тактикою орудують городові, реєстровці, коли треба покірливістю та угідливістю відвертати удари з боку поляків після нещасливого повстання; зброєю наступу користується Низ, що завжди веде перед, коли приходить до повстання на Україні, або й сам його починає. Перші висувають скорше за ціль збереження сил до „слухного“ часу; другі завжди просять, свідомо чи несвідомо, перевернути чужу державність на Україні.

Реєстровці, городові козаки мають безперечні заслуги: це їх репрезентант, славний Конашевич-Сагайдачний головню прислужився до відновлення православної єрархії в 1620 р.; це вони стали в першу чергу воєнною опорою церкви, брацтва, української культури і національності. Але життєвий імпульс українського життя, інтенцію його народніх мас ліпше відчуваять другі. Що раз виходять з Низу, з Запорожжя на нове змагання такі гетьмани як Тарас Федорович, Сулима, Павлюк, Остриця, Гуня. Січ стає неначе революційним прапором українського народу, очагом для її поневолених синів, організаційною точкою для розвертання їх мілітарної сили. Очі безправних, народніх мас, що не знаходять собі місця в польській державі або не хотять миритися з тим місцем, яке давав їм польський державний лад, звертаються туди, де гуртуються такі ж незадоволені і безправні, вічні опозиціонери, козаки-випищики, козаки „на час“.

Такий стан річей, не говорячи вже про приниження реєстровців згідно з соймовою ординацією 1638 р., мусів неминуче вести до останнього розрахунку. І коли він прийшов, то перший удар вийшов з Січі. Січ віддала Богданові Хмельницькому всі свої сили; тут же, на січовій території зробили перші організаційні кроки для народнього повстання на Україні. На цьому спирається глибокий сенс існування Січі. Неначе весь її історичний розвиток змагав до цієї точки, яка була оправданням її безкомпромісовости і радикалізму. В цей момент Січ виконала свою істо-

ричну роллю: без неї навіть не можна собі подумати знесення польської державности на Україні. Січ розвязала українські сили, надхнула їх революційним завзяттям, потягнула за собою весь невичерпаний скарб народньої динамічної енергії. Будувати, встановляти державний лад на Україні їй не судилося. Чому, — побачимо далі.

III.

Інакше виглядає Січ в другому періоді свого існування — від Богдана Хмельницького приблизно до кінця XVII. ст. Січ виразно відокремлюється тепер від України обох боків Дніпра, перетворюється в окремий соціально-політичний організм, що живе своїм власним життям, хоч одночасно відчуває себе частиною загальної батьківщини, боліє її життям та приймає активну участь у вирішенню її пекучих проблем. Зв'язок її з Лівом-та Правобережною Україною ще дуже міцний. Але ситуація, яка витворюється тут з повстанням української держави, приводить до того, що і роля Січі в загально-українських справах набірає цілком інших рис.

Соціально запорожська Січ стоїть на своїх стародавніх позиціях, політично ж обертається у вічного революціонера, що руйнує вже не чужу, польську державність, тільки свою власну — українську.

Збудована на широдемократичному принципі, безнастанно доповнюючись незадоволеним елементом з України, спираючись на значні маси простого селянства і козацтва, Січ вимагає максимальних соціально-економічних забезпечень для народу і дивиться лихим оком на іншу Україну, а особливо Гетьманщину з її перевагою статечного і в першу чергу старшинського елементу в уряді й установах.

Її політичні претенсії дуже великі: не менше і не більше як надавати Україні своїх гетьманів, на що вкладається чимало енергії, іноді з успіхом (Брюховецький), іноді безуспішно (Сірко). Постійні втручання Січі в загально-українські справи починаються ще за життя Богдана Хмельницького, але залізний гетьман зумів рішучо здусити всякі спроби запорожської опозиції. Після його смерті активізм Січі в загально-українських справах набірає характеру прямо небезпечного, тим більше, що атмосфера анархії і взаємного поборювання, що повстала на Україні, цілковито розв'язувала їй руки. Січ ставала не чинником консолідації, тільки все далі йдучої руїни. Ми не бачимо її на боці тих гетьманів, що пробували сконсолідувати Україну або об'єднати її в одно неподільне тіло, але коли й бачимо їх там, то тільки хвилево, на короткий час. Ідея об'єднання України не наче не дійшла до свідомости січових братчиків. Вони не з Виговським, якого поборюють задля „гадяцьких пактів“; вони, в загальному беручи, і не за Петра Дорошенка. „Вони піддержують Пушкаря проти Виговського, Брюховецького проти Сомка, Суховія й Ханенка проти Дорошенка, Петрика проти Мазепи“

(Д. Дорошенко, Нарис історії України, Варшава 1933, т. II. ст. 136), отже людей малих горизонтів, інтригантів і кон'юктур-політиків, а не державних мужів. Кінець 60-х та перша половина 70-х рр. показують особливо ясно ті змінливі запорожські орієнтації, що йдуть як в калейдоскопі одна за другою, не залишаючи по собі нічого тривалого. Тяжко встановити, що є провідною лінією політики Січі в другім періоді її існування: чи то система рівноваги поміж Гетьманщиною, Правобережжям, Московією, Кримом, поляками й т. д., яка вважалася найбільш корисною для неї, чи то власні інтереси Запорозжя як окремого тіла, чи то спеціальні амбіції й інтереси впливових провідарів Січі — Сірка, Суховія, Ханенка, чи то оборона інтересів звичайного козацтва і народу на Україні, як нпр. в справі знесення „оранд“, що було джерелом постійних терть з Самойловичем і Мазепою.

Демократичний устрій Січі, наплив до неї незадоволеного, бурхливого елемента з України давав змогу всім цим різнородним тенденціям в той чи інший момент і в той чи інший спосіб себе вповні виявляти. Це робило політику Запорозжя нестійною, з характером хвиловим і непевним. В обставинах руїни Січ залишалася без жадної постійної орієнтації. Вона була зо всіма і проти всіх: з гетьманами Право- і Лівобережної України і проти них не один раз з Московією і здебільша в характері зняряддя Москви, але й проти Москви; з Польщею і проти Польщі, з татарами і проти татар.

Можливо, ніщо так не характеризує тодішнього Запорозжя, як його найбільш визначний репрезентант, довголітний кошовий Іван Сірко. В його особі сполучилися таланти видатного воюка, некорисливої, справедливої людини з повною недостатчею якогось політичного світогляду, якоїсь політичної програми. Традиційна ворожнеча до татар і турків — от і все, що про нього можна сказати, але й ця ворожнеча не стримувала його від хвилових союзів з ними. В загальному ж бачимо його у всіх можливих комбінаціях: не було, здається, партнера — українського чи не українського, з яким би він часом воював, часом спільно працював — на шкоду України і в перспективі на будуче на шкоду свого ж таки рідного Запорозжя.

IV.

Звертаємося тепер до третього періоду існування Січі. Що є характеристичною рисою цього періоду і відкіля його починати?

Чи починати його від смерти Сірка в 1680 р., коли активність Січі назовні, постійне втручення в життя України дуже помітно устигають, чи з 1686 р., моменту, коли Москва та Польща заклали вічний мир, що віддав запорожську територію під виключну московську зверхність і тим самим дуже посилив московський натиск на запорожців, чи з 1709 р., коли Запорозжя рішуче порвало з Московією, чи з 1734 р., коли воно знову прийняло московську зверхність, — як би ми не ставилися до

цього спірного питання, признаємо, що на прикінці XVII. і впродовж XVIII. ст. відбувається на Запорозжжі процес, який сприяє цілковитому відокремленню його від загального життя України. Запорозжжя як цілість перестає втручатися в судьби Правобережної та Лівобережної України, воно концентрує свою увагу на своїх власних інтересах. Також і політична орієнтація Запорозжжя тратить свій хвилевий та змінливий характер: замість орієнтації на всі боки вагається воно до деякого часу тільки між двома комбінаціями — московською і татарсько-турецькою, наскільки взагалі є ще сила робити якусь більш або менш незалежну політику.

Правда, впродовж 80-их та 90-их рр. XVII ст. активізм Січі ще не зовсім щезає: сюди належать і конфлікти з гетьманами Лівобережної України в справі знесення „оранд“, і акція Петрика, спрямована проти Мазепи і підтримана головно низами Січі. Дуже характеристичним виступом, на який спромоглося Запорозжжя, був перехід на бік Мазепи в 1709 р. Але вже в цьому акті ми бачимо не тільки патріотичний порив кошового Гордієнка, але й акт самооборони, ведений разом і запорозжською старшиною й її сіромахою (див. Василенкова-Полонська, З історії останніх часів Запорозжжя, Зап. Іст.-філ. відд. У. А. Н., Київ 1926, т. IX, ст. 281) в повнім розумінню того, що Москва загрожує самому їхньому існуванню. Пізніше, хоч би в справі підтримки гайдамацьких рухів на Правобережжю, видно, що Запорозжжя не сміє і не може виступати отверто; допомогу повстанцям несуть окремі представники запорозжських низів і це роблять потайки, контрабандою.

Головне те, що Січ, коли брати загальну лінію її розвитку в цім періоді, переходить від активності назовні до оборони. Головною турботою Запорозжжя стає збереження власного існування, боротьба за свої права і свою територію. Добра конюнктура часів руїни для Запорозжжя минула. Москва не потребувала напружувати всіх своїх сил, щоби утримати за собою Україну, бо з сусідами прийшла до згоди. Гетьманщина приходила в тісній залежності від Москви до нормальних умов життя під проводом таких енергійних гетьманів як Самойлович та особливо Мазепа. Значна частина Правобережжя лежала пустою. Тим самим ставало можливим для московського уряду зробити натиск і на Запорозжжя, обмежити його сваволлю та поставити його під деяку контролю. Вже в 80-х рр. XVII ст. повстають заходами московського уряду кріпості на Самарі, Новобогородицька і Новосергієвська, що стають опорними точками не стільки проти татар і турків, скільки проти самого Запорозжжя, на початку XVIII ст. виростає на очах самої Січі нове укріплене місто — Камений Затон; після переходу січовиків під московську зверхність в 1734 р. будується цілий ряд московських фортець на запорозжській території, з чим запорозжці не в силі боротися. А з тим разом йде й урядова і приватна кольонізація, що посувається на запорозжську територію, не питаючись ні про права, ні про

кордони запорожські. Ще наприкінці XVII ст. пробує гетьманський уряд захопити деякі надзвичайно родючі землі на Самарі та Орелі для власної колонізації; з 1742 р. починають осідати на Старій Самарі мешканці миргородського та полтавського полку. А з 1751 р. впроваджує московський уряд чималу кількість сербів на запорожські землі: повстають колонії Нова-Сербія і Славяно-Сербія, які стоять під безпосередньою владою московських урядовців і чим далі, тим все більше розсовуються в межах запорожської держави. Тай зверхня залежність Запорожжя від Москви і Гетьманщини (з 1709 по 1734 рр. від Криму) обов'язувала до участі в численних війнах, з якими інтереси Запорожжя не мали нічого спільного, вимагали постійного воєнного поготівля. До того приходила оборона власної території від досить ще небезпечних кримців та ногайців. Ще більше ослабляла сили Запорожжя ота внутрішня колотнеча, яку помічаємо вже наприкінці XVII ст., коли повстання Петрика виразно виявило різницю в настроях низів і верхів січового козацтва. Впродовж XVIII ст. входить в силу статечний, заможний елемент на Запорожжю; з часом виділяє він зі себе навіть окрему старшинську верству, й тут то починається боротьба між старшиною і сіромахою, в яку встраває і московський, і часті гетьманський уряд. Ставиться під знак запитання самі демократичні основи запорожського устрою (див. Василенкова-Полонська, *ibid.*, ст. 311—313).

В таких обставинах не можна було чекати якоїсь зовнішньої активності від Запорожжя. Сили його були занадто зв'язані проблемами, які безпосередньо торкалися його самого. Треба було боронитися, і Запорожжя робило, що ще в силах було робити: само колонізувало свої землі, силою викидало чужих, незалежних від нього колоністів, посилало численні депутації до Москви або Петербургу, аби раз назавжди полагодити справу своїх кордонів, протестувало проти збудовання кріпостей на запорожській території й т. д.

Перехід від зачіпної до оборонної тактики мусів привести і до глибоких змін в самих основах січового життя. Чим більше почувало себе Запорожжя загрозеним з боку Москви, тим уважніше мусіло звертати свій зір на власні територіяльно-державні інтереси. Воно зрікалося зовнішньої активності на користь своєї загроженої вітчизни. Тим самим відкривалися очі січовикам на сенс інтенсивного розбудовання своїх сил в раменах своєї, хоч і обмеженої автономної державки. Раніше не було потреби для того, бо Січ була вільна, простора і в обставинах руїни майже незалежна. Тому то Запорожжя в другій половині XVII ст. знаходилося щонайбільше в переходовому стані від замкнутої, воєнної організації товариства до територіяльної держави (пор. М. Слабченко, Соціально-правова організація Січі Запорожської. Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, Київ 1927, т. III, ст. 204 й д.; Д. Дорошенко, Нарис, т. II, ст. 241).

Виразна еволюція Запорожжя в напрямі розбудови власної

територіально-автономної держави помітна, починаючи з 1734 р., коли Запорозжя в останнє переходить під московську зверхність. Щоби боронити власну країну, щоби протиділати чужій кольонізації, мусить воно дбати про власну кольонізацію. Особливо визначається в цім відношенню останній кошовий Кальнишевський, що ревно дбає про посилення хліборобського населення, залежного від Січі і підвладного їй. Оце стало, хліборобське населення, знане як „підданство“ війська запорожського, є явищем характеристичним і помітним на Запорозжю XVIII ст. Воно стає фундаментом, на якому має базуватися держава. З появою сталої хліборобської кляси, „обивателєй“ Запорозжя, його „підданих“ трансформується і січова влада. З органу військової організації, товариства, стає вона владою державною, для всіх верств населення і цілої території. Січ-товариство залишається таким, яким воно було раніше, але його вищі органи — кошовий і загальна військова рада набірають характеру територіального. Разом з тим адміністрація, суд, фінанси, органи місцевого управління, які появились як завязь певно вже в другій половині XVII ст., приймають організовані форми державно-територіальних установ, міродайних як для козацтва так і для „підданих“. Привилєйоване становище козацтва підкреслюється тим, що січовій організації належить право управління; крім того її члени несуть тільки військову та охоронну службу на кордонах, не платячи жадних податків, в той час як паланкове населення, піддані, крім вплат до військового скарбу, повинно ще утримувати старшину своєї паланки.

Але й серед січовиків починається процес соціальної диференціяції, поділ на верхи і низи, помітний вже наприкінці XVII ст. Еволюція Запорозжя йде в цім періоді тою дорогою, якої не передбачали ні історики-народники, ні історики-державники. Січ еволюціонує так само як і Гетьманщина з тою ріжницею, що цей процес йде тут дуже поволі: помалу виходять наверх значні, заможні елементи січового козацтва; вони виділяють з себе старшинську клясу, яка починає грати визначну ролю в життю Січі, хоч і сіромаха не тратить ще цілком на вазі, хоч і пробує вона майже до самого кінця обороняти свої права, себто і стародавній широдемократичний устрій січового брацтва. Боротьба ця не привела до виразної перемоги тої чи другої сторони, бо було вже запізно: Січ перестала існувати в 1775 р. Але безперечно, що коли б Запорозжя далі існувало, то воно дало б перемогу своїм значним, заможним елементам, а не сіромасі.

Головне є те, що Січ в цьому останньому періоді свого існування як цілість вже не грає для України якоїсь важної ролі. Січ, зайнята своїми справами і турботами, тратить для загальної української проблеми на вазі.

